

УДК 37.017:356.13

Наталія МАКОГОНЧУК

кандидатка педагогічних наук, доцентка, старша викладачка кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID 0000-0001-7378-8917
wysenka@ukr.net

Людмила РОМАНИШИНА

докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри педагогіки, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
ORCID 0000-0002-6026-2614
romanyshyna43@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ- ПРИКОРДОННИКІВ

Статтю присвячено визначенню теоретичних аспектів громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. Автори розуміють громадянське виховання майбутніх офіцерів-прикордонників як педагогічний процес набуття курсантами у результаті їх взаємодії з керівниками у сприятливих педагогічних умовах особистісних якостей, які характеризують усвідомлення громадянських цінностей, наявність громадянських знань, умінь та компетентності, відображають готовність майбутніх офіцерів-прикордонників до виконання громадянського обов'язку щодо захисту цілісності

© Макогончук Н., Романишина Л.

та суверенітету держави. Під науково обґрунтованим результатом громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників автори розуміють громадянську вихованість.

Визначаються такі основні підходи до громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: системний (дозволяє як результат здійснення громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників досягати формування їх громадянської вихованості як цілісної соціальної особистісної якості), діяльнісний (забезпечує можливості щодо розвитку в майбутнього офіцера-прикордонника вмій критично мислити, відстоювати свою точку зору, проводити аналіз проблем соціального та правового характеру, користуватися своїми громадянськими правами), особистісно орієнтований (сприяє організації громадянського виховання з урахуванням індивідуальних особливостей і потреб кожного курсанта, адекватно запитам суспільства), людинознавчий (орієнтує на гуманізацію і демократизацію життя військового колективу), рівневий (мотивації курсантів до самоосвіти та самовиховання), аксіологічний (приділяється увага цінностям як засобу реалізації курсанта як громадянина).

До принципів громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників автори відносять такі: суспільної спрямованості (враховує спрямування заходів громадянського виховання курсантів-прикордонників на актуальні потреби суспільства), етнізації (створює педагогічне середовища для розвитку почуття громадянськості курсантів), демократизації (забезпечує поєднання педагогічного керівництва громадянським вихованням з розвитком ініціативи й самостійності курсантів), гуманізації (надає можливість поставити особистість курсанта в центр уваги), культуровідповідності (слугує органічним зв'язком з історичними засадами, мовними та обрядовими традиціями, особливо військовими, прикордонними).

Такі підходи та принципи організації діяльності становлять теоретичні аспекти громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників та дозволяють безпосередньо визначити педагогічні умови, необхідні для цього.

Ключові слова: громадянське виховання; майбутні офіцери-прикордонники; теоретичні аспекти громадянського виховання; принципи громадянського виховання; підходи до громадянського виховання.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Головна мета виховання військовослужбовців полягає у формуванні їх як громадян, патріотів своєї держави, які на основі набуття соціального, морального, психологічного та військового досвіду, морального, психологічного та фізичного вдосконалення, успадкування духовних надбань українського народу досягають необхідного рівня розвитку якостей надійних захисників Батьківщини [1, с. 66].

Одним із напрямів виховання майбутніх офіцерів-прикордонників є їх громадянське виховання. Результати опитувань курсантів різних курсів навчання Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького засвідчують недостатнє розуміння поняття “громадянське виховання”. Це пояснюється наявністю причин:

нестабільна воєнно-політична ситуація в країні (особливий період з березня 2014 року, воєнний стан з лютого 2022 року);

відсутність програми громадянського виховання курсантів;

повільне втілення у військове освітнє середовище інституційних засад громадянського суспільства. З урахуванням цього, вважаємо актуальним дослідити теоретичні аспекти громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема громадянського виховання є предметом наукових досліджень багатьох вчених: педагогів, психологів, соціологів, філософів, юристів та ін. Різні аспекти цього питання наведені в роботах П. Вербицької, Є. Гарбара, Т. Кравченко, В. Омеляненка, Л. Проколієнка, М. Стельмаховича, П. Щербаня та ін. Так, у працях І. Бежа, В. Галузинського, О. Шестопалюка висвітлюються питання цінностей та моралі у ставленні особистості до патріотизму як структурного елементу громадянської культури. Проблема передавання традицій та культурної спадщини українського народу є предметом досліджень К. Журби, І. Кучинської, Р. Сойчук, К. Чорної.

Цінним є досвід, поданий у доробку Є. Гарбара. Автор акцентує увагу на вихованні громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти [2].

Досліджуючи громадянськість у контексті професійної компетентності майбутніх офіцерів, О. Торічний визначає місце і роль громадянськості офіцера-правоохоронця як основи для визначення рівня професійної готовності фахівця, який здатний швидко й правильно орієнтуватися у складних службово-професійних ситуаціях [3].

Проте недостатньо дослідженими залишаються питання громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників, а саме його теоретичних аспектів.

Метою статті є визначення теоретичних аспектів громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників.

2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для визначення теоретичних аспектів громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників проаналізовано поняття “громадянське виховання майбутніх офіцерів-прикордонників” та “громадянська вихованість майбутніх офіцерів-прикордонників”.

Громадянське виховання майбутніх офіцерів-прикордонників розуміємо як педагогічний процес набуття курсантами у результаті їх взаємодії з керівниками у сприятливих педагогічних умовах особистісних якостей, які характеризують усвідомлення громадянських цінностей, наявність громадянських знань, умінь та компетентності, відображають готовність майбутніх офіцерів-прикордонників до виконання громадянського обов’язку щодо захисту цілісності та суверенітету держави.

З огляду на зазначене, вважаємо, що громадянська вихованість майбутніх офіцерів-прикордонників – це науково обґрунтований результат їх громадянського виховання, що передбачає впровадження таких педагогічних умов, які забезпечують якісні зміни усіх його компонентів.

За результатами аналізу психолого-педагогічної літератури значимо, що в науковому просторі склалося декілька основних підходів до громадянського виховання. Загальну методологічну основу громадянського виховання особистості становить системний підхід (В. Беспалько, Б. Гершунський, В. Краєвський, А. Кузьмінський, П. Підкасистий та ін.). З позицій цього підходу процес громадянського виховання є цілісною педагогічною системою, що містить взаємозалежні складові. Системний підхід дозволяє як результат здійснення громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників досягати формування їх громадянської вихованості як цілісної соціальної особистісної якості.

Для громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників становить інтерес також діяльнісний підхід (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, Л. Виготський, П. Гальперін, О. Леонтьєв, Л. Рубінштейн та ін.). Доцільність застосування цього підходу обумовлена тим, що здійснювати громадянське виховання можливо лише під час діяльності. За таких умов отримуємо можливість щодо розвитку в майбутнього офіцера-прикордонника вмінь критично мислити, відстоювати свою точку зору, проводити аналіз проблем соціального та правового характеру, користуватися своїми громадянськими правами.

Особистісно орієнтований (І. Бех, О. Бондаревська, І. Якиманська) підхід сприяє організації громадянського виховання з урахуванням індивідуальних особливостей і потреб кожного курсанта, адекватно запитам суспільства. Закономірним є вияв гуманістичної спрямованості громадянської вихованості майбутнього офіцера-прикордонника.

Зміни у суспільному житті, у професійній діяльності створюють передумови до застосування нових підходів до громадянського виховання курсантів, при цьому беруться до уваги потреби та інтереси особистості. Тому варто звернути увагу на потенціал людинознавчого підходу. “Цей підхід зорієнтований на гуманізацію і демократизацію життя військового колективу. Людинознавчий підхід формує почуття милосердя, уміння сприймати біль інших людей, відгукнутися на чуже горе, жити в добрі та злагоді” [4, с. 143].

Певний інтерес в контексті нашого дослідження становить рівневий підхід, який має за основу ідею про можливості щодо мотивації курсантів до самоосвіти та самовиховання завдяки проходженню таких “рівнів зростання”: засвоєння початкових знань, умінь та навичок (перший рівень); оволодіння способами вирішення аналітичних завдань громадянського змісту, вибору оптимальних варіантів власних дій (другий рівень); планування власних дій на основі внутрішньої мотивації та усвідомлення професійної та громадянської приналежності, готовності виконувати бойові завдання (третій рівень) [5, с. 89]. На наше переконання, таким підходом варто скористатися під час організації заходів з громадянського самовиховання майбутніх офіцерів-прикордонників.

Через усвідомлення громадянських цінностей та місця і ролі кожної особистості в суспільстві, громадянське самовизначення особистості розглядають виховний процес представники аксіологічного підходу (Б. Братусь, Б. Гершунський, Л. Коган, Д. Узнадзе та ін.). Науковці пропонують орієнтувати педагогічний процес на певний ідеальний образ, еталон. Йдеться як про загальнолюдські, так і про конкретні (національні, сімейні, колективні, професійні) цінності. Значна увага приділяється цінностям у ролі засобу реалізації курсанта як громадянина. Аксіологічний підхід бере до уваги як процесуальну, так і змістову складові. Процесуальна складова послідовно представлена категоріями з практики виховання: від виникнення потреби, інтересу, через мотивацію до досягнення мети. Формування та розвиток особистості громадянина проходить шлях від зародження ідеального образу до наближення до цього образу на практиці. Значимість аксіологічного підходу для громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників полягає в узагальненні та конкретизації суспільних цінностей, відтворення їх в громадянській культурі. Громадянськими цінностями майбутнього офіцера-прикордонника, на нашу думку, є шанобливе та відповідальне ставлення до традицій та культурних надбань українського народу, повага до людської гідності, вияв толерантності. Необхідно усвідомити взаємозалежність інтересів конкретної особистості, окремої соціальної групи, а також сприйняття і поважливе ставлення до ціннісних установок інших етносів

Складно переоцінити вагомість ідей щодо захисту прав людини й громадянина в будь-якому суспільному середовищі. Так, психолого-педагогічна та історико-філософська наукова спадщина творчо та по-різному трактує поняття громадянських цінностей. Зокрема, Фрейдова теорія психоаналізу надає роз'яснення громадянсько-патріотичного варіанту дій особистості як вияву біологічного несвідомого, які частково коригуються соціальними чинниками [4]. З позицій біхевіоризму громадянська поведінка є реакцією особистості на надані з боку держави стимули. У разі виникнення реакцій, адекватних вимогам, слідує заохочення, у іншому випадку – вживаються каральні заходи [6]. Вчені-інтераціоналісти, окреслюючи масштаби та наслідки взаємодії людей у суспільстві, визначають громадянськість та патріотизм як результат взаємних дій людей. А. Адлер пропонує вважати основою громадянських вчинків саме громадянськість як природню здатність людини, що розкривається через соціальні почуття, соціальні інтереси [7].

Услід за П. Вербицькою, ми поділяємо точку зору вітчизняних учених [8] про те, що становлення громадянського світогляду і патріотичної ідентичності є найскладнішим та містким елементом змісту громадянського виховання. Формування цього елементу є можливим завдяки усвідомленню низки варіацій етнічної і релігійної позиції, почуття єдності з малою батьківщиною, безперервністю та поступовістю розвитку національно-історичних традицій.

Водночас громадянська ідентичність передбачає кореляцію сприйняття себе та свого середовища, суспільства, світу з образом України, її місцем у світі, ціннісним сприйняттям громадянства. Подібну думку висловлює К. Чорна, наголошуючи на утвердженні “патріотизму громадянського типу – любові до свого народу й України, відповідальності перед ними і вміння служити Батьківщині на шляху демократичного становлення; формування поваги до Конституції і переконання обов’язкового виконання норм закону” [9, с. 128]. Отже, за такого підходу громадянське виховання будується на засадах патріотизму.

Окрім цього, теоретичних аспектів громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників передбачає окреслення загальних принципів та особливостей цього процесу.

Принцип (від лат. *principium* – начало, основа), як зазначено у Словнику іншомовних слів, є першопочатком, тим, що слугує основою сукупності фактів або знань, теорії науки [10, с. 461]. Педагогічний принцип базується на пізнаній педагогічних закономірностей, уможливорює надання характеристики стратегічних варіантів вирішення конкретних педагогічних завдань.

Принципи – це система вихідних теоретичних положень, вони визначають вимоги щодо формування необхідного педагогічного феномена. Учений В. Ягупов вважає, що принципи у контексті загальної дидактики є керівними ідеями поведінки або діяльності. На думку вченого, принципи визначають конкретні рекомендації про шляхи досягнення цілей навчання [11, с. 290], у нашому випадку – громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Із специфічних умов діяльності офіцера-прикордонника витікає пріоритетність громадянських цінностей та цінностей відомчих над особистими. Це повага до закону та його дотримання, повага національних особистісних інтересів громадян, орієнтація у проблематиці суспільно-політичного життя в Україні та поза її межами, вміння налагоджувати взаємодію з різними державними інституціями.

На думку Д. Іщенка, вихідні керівні ідеї та положення, які відображають закономірності виховного процесу та визначають важливі вимоги до його складу, організації та методики згідно з цілями суспільного виховання і діяльності прикордонників, є принципами виховання прикордонників [12, с. 71].

Основні вимоги до організації громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників відображено в його принципах, вказують його напрями та допомагають творчо підійти до його побудови.

До уваги було взято принципи близького за змістом та значенням до громадянського патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників, запропоновані В. Мірошніченко: “науковості;

культуrowідповідності; суспільної спрямованості патріотичного виховання; патріотичного виховання в колективі та через колектив; етнізації; демократизації; гуманізації” [4, с. 143].

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Слушним є зауваження дослідників, що “...доцільним є не лише урахування принципів громадянського та сімейного виховання, але й їх гармонійне поєднання. Принципами громадянського виховання дітей в сім’ї є такі: народності, гуманізації, культуrowідповідності, безперервності, єдності свідомості і поведінки у вихованні, цілеспрямованості, превентивності. Сукупність цих принципів забезпечує успішне визначення мети та підбір методів та форм виховання громадянського виховання дітей в сім’ї... Важливим є не просто здійснювати громадянське виховання у сім’ї, а надихнути учня на громадянське самовиховання. Батьки мають бути прикладом для дітей” [13].

На нашу думку, серед принципів, що відображають зміст та методу громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників, доцільно виокремити значення таких: суспільної спрямованості, етнізації, демократизації, гуманізації, культуrowідповідності.

Зокрема, принцип культуrowідповідності слугує органічним зв’язком з історичними засадами, минулим, сучасним та майбутнім, мовними та обрядовими традиціями, особливо військовими, прикордонними. Принцип суспільної спрямованості громадянського виховання враховує спрямування заходів громадянського виховання курсантів-прикордонників на актуальні потреби суспільства загалом, окремих соціальних груп, професійних колективів. Цей принцип сприяє умінню критично мислити, надавати аналіз подіям у суспільстві та державі, формуванню громадянської позиції курсанта, почуття відповідальності. Принцип етнізації середовища означає створення такого педагогічного середовища вищого військового навчального закладу, що забезпечує розвиток почуття громадянськості курсантів. Принцип демократизації забезпечує поєднання педагогічного керівництва громадянським вихованням з розвитком ініціативи й самостійності курсантів, співробітництво, співтворчість педагога і курсанта, віра в

його творчі сили, повага до особистості вихованця. Нарешті, принцип гуманізації надає можливість поставити особистість курсанта в центр уваги педагогічного процесу, забезпечення умов для активності курсантів у громадянському вихованні й самовихованні.

Варто зазначити, що наведений перелік принципів громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників не є вичерпним, оскільки досвід виховної діяльності постійно змінюється.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Було визначено такі підходи до громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: системний, діяльнісний, особистісно орієнтований, людинознавчий, рівневий, аксіологічний. Серед принципів, що забезпечують цей процес, виділено такі: суспільної спрямованості, етнізації, демократизації, гуманізації, культури відповідності.

Зазначені підходи, принципи організації діяльності становлять теоретичні аспекти громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників та дозволяють безпосередньо визначити педагогічні умови, необхідні для цього. Завдяки філософській категорії “умови” виражається ставлення предмета до явищ, що його оточують, без яких існування цього предмета неможливе. Умовами називають те середовище, обстановку, у якій явища виникають і розвиваються. Для удосконалення громадянського виховання курсантів необхідно розробити педагогічні умови цього процесу, що становить **перспективу подальших пошуків** з окресленої проблеми

Список використаних джерел

1. Галімов А. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом : монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2004. 376 с.

2. Гарбар Є. О. Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти: дис. ... д-ра філософії : Освітні, педагогічні науки. Харків, 2021. 299 с.

3. Торічний О. Громадянськість у контексті професійної компетентності майбутніх офіцерів. *Українська професійна освіта*. 2017. № 2. С. 97–102.
4. Мірошніченко В. І. Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2012. 376 с.
5. Дзюба В. М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2002. 199 с.
6. Kelly G. A. The psychology of personal constructs. Vol. 1. NewYork, Norton, 1995.
7. Adle A. Social interestachallen get omankind. NewYork, Capricorn Books, 1964.
8. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : монографія. Київ : Генеза, 2009. 384 с.
9. Чорна К. Основні пріоритети виховання національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 1. С. 125–131.
10. Shaugnessy J. J., Zechmeister E. B. Research methods in psychology. Boston etc: McGraw-Hill Higher Education, 2000. 560 p.
11. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 560 с.
12. Іщенко Д. В. Військова педагогіка. Курс лекцій : навчальний посібник. Хмельницький : АПВУ. 1998. 159 с.
13. Мірошніченко В. І., Совва С. М. Роль сім'ї в громадянському вихованні учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім "Гельветика", 2022. Вип. 49. Том 2. 270 с., С. 171–176.

Makohonchuk N., Romanyshyna L. THEORETICAL ASPECTS OF CIVIL EDUCATION OF FUTURE BORDER OFFICERS

The article is devoted to the definition of theoretical aspects of civic education of future border guards. The authors understand the civic education of future border guards as a pedagogical process of acquisition by cadets as a result of their interaction with leaders in favorable pedagogical conditions of personal qualities that characterize the awareness of civic

values, the presence of civic knowledge, skills and competence, reflect the readiness of future border guards to fulfill their civic duty connection regarding the protection of the integrity and sovereignty of the state. The authors understand civic education as a scientifically based result of civic education of future border guards.

The following main approaches to the civic education of future border guards are defined: systemic (allows as a result of the civic education of future border guards to achieve the formation of their civic education as an integral social personal quality), activity-based (provides opportunities for the future border guard officer to develop the skills to think critically, defend one's point of view, analyze social and legal problems, use one's civil rights), personally oriented (contributes to the organization of civic education taking into account the individual characteristics and needs of each cadet, adequate to society's demands), humanistic (focuses on the humanization and democratization of the life of the military team), egalitarian (motivation of cadets for self-education and self-education), axiological (attention is paid to values as a means of realizing the cadet as a citizen).

The authors attribute the following to the principles of civic education of future border guard officers: social orientation (takes into account the orientation of measures of civic education of border guard cadets to the current needs of society), ethnicization (creates a pedagogical environment for the development of cadets' sense of citizenship), democratization (ensures the combination of pedagogical leadership of civic education with the development of cadets' initiative and independence), humanization (provides an opportunity to put the cadet's personality in the center of attention), cultural compatibility (serves as an organic link with historical foundations, linguistic and ritual traditions, especially military and border traditions).

The specified approaches and principles of activity organization are theoretical aspects of civic education of future border officers and allow to directly determine the pedagogical conditions necessary for this.

Key words: civic education; future border guards; theoretical aspects of civic education; principles of civic education; approaches to civic education.

References

1. Halimov A. V. (2004). *Teoretyko-metodychni zasady pidhotovky maibutnikh ofitseriv-prykordonnykiv do vykhovnoiro boty z osobovym skladom* [Theoretical and methodological principles of training future border guards for educational work with personnel]: monohrafiia. Khmelnytskyi : NADPSU. 376 p. [in Ukrainian]
2. Harbar Ye. O. (2021). *Vykhovannia hromadianskoi vidpovidalnosti maibutnikh ofitseriv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity* [Education of civic responsibility of future officers of military institutions of higher education]: dys. ... d-ra filosofii. Kharkiv. 299 p. [in Ukrainian]
3. Torichnyi O. (2017). *Hromadianskist u konteksti profesiinoi kompetentnosti maibutnikh ofitseriv*. [Citizenship in the context of professional competence of future officers] *Ukrainska profesiina osvita*. 2017. No. 2. P. 97–102. [in Ukrainian]
4. Miroshnichenko V. I. (2012). *Systema patriotychnoho vykhovannia maibutnikh ofitseriv-prykordonnykiv* [System of patriotic education of future border guards] : monohrafiia. Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU. 376 p. [in Ukrainian]
5. Dziuba V. M. (2002). *Prirochno vykhovannia maibutnikh ofitseriv vnutrishnikh viisk u protsesivny vchennia sotsialno-humanitarnykh dysyplin* [Patriotic education of future officers of the internal forces in the process of studying social and humanitarian disciplines]: dys. ... kand. ped. nauk. Khmelnytskyi, 199 p. [in Ukrainian]
6. Kelly G. A. (1995) *The psychology of personal constructs*. Vol. 1. New York, Norton, 1995. [in English]
7. Adle A. (1964) *Social interests and challenges to mankind*. New York, Capricorn Books, 1964. [in English]
8. Verbytska P. V. (2009). *Hromadianske vykhovannia uchnivskoi molodi: suchasni aspekty rozvytku* [Civic education of student youth: modern aspects of development]: monohrafiia. Kyiv : Heneza, 384 s. [in Ukrainian]
9. Chorna K. (1994) *Osnovni priorytety vykhovannia natsionalnoi samovidomosti i hromadianskoi kultury starshoklasnykiv*. [The main priorities of education of national self-awareness and civic culture of high school students] *Pedahohika i psykholohiia*. No. 1. P. 125–131. [in Ukrainian]
10. Shaughnessy J. J., Zechmeister E. B. (2000). *Research methods in psychology* []. Boston etc.: McGraw-Hill Higher Education, 560 p. [in English]
11. Yahupov, V. V. (2002) *Pedahohika* [Pedagogy] : navch. posib. Kyiv : Lybid., 560 p. [in Ukrainian]

12. Ishchenko D. V. (1998). *Viiskova pedahohika*. [Military pedagogy] Kurs-lektsii : *navchalnyi posibnyk*. Khmelnytskyi : APVU. 159 p. [in Ukrainian]

13. Miroshnichenko V. I., Sovva S. M. (2022) *Rol simi v hromadianskomu vykhovanni uchniv starshykh klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv*. [The role of the family in civic education of students of senior classes of general educational institutions] Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Drohobych: *Vydavnychiy dim "Helvetyka"*, Vol. 49. Tom 2. 270 p., P. 171–176. [in Ukrainian]